

РИМНАТА СИСТЕМА НА БОТЕВАТА ПОЕЗИЯ

Любен Любенов

Както е известно, Хр. Ботев познава добре творчеството на своите предшественици Д. Чинтулов, Л. Каравелов, Г. С. Раковски, както и на колосите на руската литература в оригинал.¹ Но сравним ли неговите огнени стихове с най-добрите образци на Пушкин и Лермонтов, веднага ще видим, че и интонационно, и по образна система — с една дума, във всяко отношение, те коренно се отличават. Пушкин е винаги изящен. Но определението изящен не приляга на нито един Ботев стих. Дори прочутата строфа, започваща с „Настане вечер . . .“, не може да се категоризира като изящна (не това е най-точното ѝ определение) — нейният заключителен стих, толкова контрастен, буен, борчески извисен и темпераментен, не извиква тази дума в съзнанието ни. И най-вълшебните природни картини в Ботевата поезия се чуждеят от една изтънченост или цизелиране — те по-скоро са съзвучни на четката на Стоян Венев с нейните груби, едри мазки:

И самодиви в бела премена
чудни, прекрасни песен поемнат —
тихо нагазят трева зелена
и при юнака дойдат, та седнат.

В тази строфа самодивите са обобщени от единственото число на бела премена (то ги синтезира). Тонално картината е крайно пестелива (бяло и зелено), липсват визуални детайли за тях, а простонародните думи нагазят и дойдат, та седнат правят цялата строфа твърде проста, земна. Съзнанието ни я възприема като съновидение в бяло-зелена цветна гама, без подробности.

Не са изящни и Ботевите рими — те са по-скоро жилави, резки, темпераментни, само не изящни. Силна кръв тече в тяхната система. Никакви специални грижи, никакво вглеждане в тях, никакво цизелиране . . . И същевременно те навсякъде правят впечатление на спонтанно избликнали, изпети на един дъх. Те с нищо не отклоняват стиха от революционната му същност. Те са ѝ напълно подчинени и въпреки това навсякъде тежат на мястото си, не биха могли да бъдат заменени с по-добри.

Ако българските народни песни бяха римувани, като че ли именно те биха били най-близки по характера на своята рима до римите на Ботевите стихотворения. Едва ли за друг световен поет от ранга на Ботев би могло да се каже такова нещо. Дотолкова Ботевите рими, както ще покажем по-нататък, са близки по строеж, характер, безизкуственост и редица други признаци до спорадичните рими в народните песни и до римите в римуваните пословици. Дори инверсията заради римата е също тъй рядка в неговите стихове, както и в римуваните пословици. Едва ли формата на стиха, диренето на най-подходящи рими са го занимавали твърде.

¹ Вж. Ив. Богданов. Кратка история на българската литература. Т. I. С., 1969, с. 461—462.

макар че, както ще видим по-нататък, той не е бил напълно равнодушен към тях. Навярно затова, защото именно „Народната песен и героичният епос за хайдутите и народни бранители станаха за Ботев оня чист и неизчерпаем извор, от който той черпи богатите образи на своята поезия, нейната емоционална и идейна сила. С тия образи той се сродява от малък, както от малък се вживява в легендите на Балкана, в разказите за хайдутите и народни войводи.“²

Именно с естественост и простота на римите се отличават редица от най-лиричните му строфи, например в „Пристанала“:

Кавал свири на поляна,
на поляна край горица;
млада, хубава Стояна
търчи с менци за водича.

Твърде често римите им звучат силно и мъжествено, както в „Задъде се облак тъмен“:

Двама братя воеводи,
двамата ми верни сина:
скарали се кой да води
бащината си дружина!

А понякога те сполучливо увенчават затрогващи с искреността си строфи, както следната от „Моята молитва“:

Не оставяй да изстине
буино сърце на чужбина,
и гласът ми да премине
тихо, като през пустиня! . . .

Любим римен похват на Хр. Ботев е противопоставянето, великолепно използвано в стихотворението „В механата“:

Ще да пия на пук врагу,
на пук и вам, патриоти!
Аз веч нямам мило, драго,
а вий . . . вий сте идиоти!

Но най-силно, най-художествено впечатление по отношение на римите прави прочутата му балада „Хаджи Димитър“.

С изключение на двете му поеми, написани в стила на народните песни, „На прощаване“ и „Хайдутите“, в които се срещат само спорадични рими,³ всички останали поетически творби на Ботев са римувани.⁴ При това Ботев е предимно поет на женската рима⁵ — само около 7,6%

² Л. Стоянов. Предговор към „Стихотворения“ от Христо Ботев. С., 1956, с. 6. Именно това издание е взето за основа на настоящото изследване.

³ В „На прощаване“: загина — премина, вдигнеш — впиеш, покаже — юнашка, село — чело, китки — китка, прегърни — целуни, юнашка — юнашко, прощавай — забравяй, награда — народа (пароним) — правда — народа — свобода; в „Хайдутите“: родя — пия, дружина — години, гората — тревата, роднина — дружина, хванали — остала, целуна — продума, води — проводи, иде — види. Всичко от 285 стиха в тези две творби са римувани 37, или 13%. Тези рими са от рода на римите в народната песен, но сравнително по-честото наличие на мъжки клаузули отличава съществено двете Ботеви творби от нея. В „Хайдутите“ има дори дактилна клаузула (на хайдушкото събрание).

⁴ В останалите Ботеви стихотворения има 626 стиха. Следователно от общо 923 стиха на целокупното Ботево поетическо наследство са римувани 665, или 72%. Някои статистически данни, които характеризират Ботевата рима, ни бяха любезно предоставени от Сидер Флорин:

от стиховете му завършват с мъжки рими. Независимо от това пренебрегване на мъжката рима Ботев ни е оставил първото българско стихотворение, написано само с мъжки рими („Ней“). Наистина то не спада към централните му стихотворения, а е „едно произведение, което стои като че ли настрана от титанично революционната Ботева лирика — и все пак носи в себе си нейния дух, нейната енергия и сила на чувството“⁶.

Може би греша, но четейки внимателно „Ней“, човек чувства, че на места мъжките рими скоковат стиха на поета. Въпреки това някои строфи са римувани великолепно:

Нощ бе тъмна като в рог,
примъкнах се като смок:
слушам, гледам — всички спят,
спеше си и ти с мъжът.

Мъжката Ботева рима е силно флективна⁷ (т. е. изградена от думи, представляващи еднакви части на речта) — 82,7%. Рязко преобладават римуваните помежду си съществителни и глаголи (71,4). Липсват особено интересни римосъчетания. Все пак поетът показва предпочитание към римуване на ярки, силни думи: венец—свинец („До моето първо либе“), конец—свинец („Борба“), живот—скот („Странник“), пече—тече („Хаджи Димитър“), патриот—идиот („Тук гние голям патриот...“), нощ—нож, гори—умори („Ней“).

Общ брой на стиховете (редовете)	963	100,0%
От тях римувани	576	59,9%
От тях неримувани	378	40,1%
Стихове с точни рими	468	81,2%
Стихове с неточни рими	108	18,8%
Стихове само с глаголни рими	148	25,7%
Римувани думи с член общо	74	12,8%
от тях с пълен член	53	9,2%
от тях с непълен член	21	3,6%
Римувани думи с променено ударение	22	3,8%
Римувани думи с неправилности заради римуването	5	0,8%
Римувани думи с ъ заради римата	5	0,8%
Римувани чуждици	13	2,3%
Римувани собствени имена	21	3,7%
Думи в звателен падеж заради римата	8	1,4%
Римувани римоформи	155	

Заб. 1. Има две поеми в стила на народните песни, които поради самото си естество не биха могли да се разглеждат от римен аспект, но в тях има отделни римувани думи.

Заб. 2. В статията си „Някои наблюдения върху Ботевите рими“, публикувана в сб. „В памет на проф. Ст. Стоянов“, 1974, с. 101—104, акад. П. Динеков наброява 34 неточни Ботевы рими и отбелязва, че неточните рими в творчеството на поета представляват около 16% от всички рими. Този процент е твърде близък до посочения от С. Флорин: 18,8%. За обяснението на по-ниския процент, приведен от акад. П. Динеков, следва да се има пред вид следният пасаж от цитираното негово изследване: „Ще посоча два примера с привидно неточно римуване: *грешно* — *безконечно*, *любовна* — *помяна*. В първия случай се касае за руско произношение (*копейно*), останало като езиков навик у Ботев от престоя му в Русия. При втория случай имаме влияние на калюферския диалект (*повна*). Ясно е, че и в двата случая е невъзможно реставрирането на точната рима, както тя е възникнала първоначално в съзнанието на поета.“ Очевидно П. Динеков е изключил подобни рими от списъка на неточните Ботевы рими.

⁶ С женски рими са написани почти всички Ботевы стихотворения. Само с мъжки рими е написано „Ней“. С редуване на женски и мъжки рими са написани само 6-стишната епитафия „Изровен гробът с мотика“, 4-стишната „Златев хора не яде...“ и 4-стишната „Тук гние голям патриот...“. Мъжки рими се срещат в отделни строфи на някои стихотворения: делим — вървим („Делба“); времена — теглила, венец — свинец („До моето първо либе“); прегърни — целуни („На прощаване“); чардак — байрак („Пристинала“); конец — свинец („Борба“); любил — бил, снага — тъга, жив — милостив, патрахил — бил, имот — пот, живот — скот („Странник“); пече — теche („Хаджи Димитър“, два пъти). По такъв начин само 70 стиха завършват с мъжки рими (или 7,6%). Това рязко преобладаване на женските рими в Ботевата поезия е отбелязано качествено от П. Динеков в статията му „Поезията на Христо Ботев“, поместена в книгата му „В света на Христо Ботев“. С., 1976, с. 264—265.

⁷ История на българската литература. Т. II. С., 1966, с. 564.

Делът на точните мъжки рими е висок — 80% от всички мъжки. От неточните са представени отсечените (*нош*т—нож), отворените с различна опорна съгласна (времена—теглила, плетъ—крадъ, заля—засмя, зоръ—глава) и отворените с пропусната опорна съгласна в единия компонент (яде—пие). Ботев явно предпочита затворените мъжки рими (65,7%).

Затова пък женските рими са представени в цялото си разнообразие и богатство. Именно те са една от най-съществените черти на Ботевата поезия, които я родят с българската народна песен. Поетът дори използва наготово някои рими, вплетени спорадично в народни песни: дружина — година, гората — тревата, дружина — планина („Хайдути“), горица — водица („Пристанала“), шума — дума („До моето първо либе“). Друг характерен белег, който сродява Ботевата рима система с народната, е сравнително нередкото използване на тавтологични рими.⁸

Твърде интересно е, че само в четири женски рими поетът включва местоимения (*ази* — мрази в „Майце си“ и „Борба“, *такава* — продава в „До моето първо либе“ и *нея* — *нея* в „Защо не съм? . . .) и в една — наречие (*тогава* — развява в „Зададе се облак тъмен“). Както вече видяхме, при мъжките му рими местоимения са включени само в четири. По такъв начин, с незначителни изключения (само в 2,7% от всички свои стихове, и то предимно във второстепенните си творби), Ботев римува само съществителни, глаголи и прилагателни, т. е. значими части на речта. Именно това е най-съществената, най-характерната черта на Ботевата рима, която го отличава от всички останали български, а вероятно и чужди поети. Тя прави неговите рими натоварени смислово до възможния краен предел. Това важи без изключение за такива централни негови творби като „Хаджи Димитър“, „Обесването на Васил Левски“, „Моята молитва“, „В механата“, „Гергьовден“, „Делба“, „Елегия“ и „Към братя си“ и несъмнено силно спомага за постигането на онзи могъщ революционен патос в тях.

Ботев непрекъснато се стреми да римува силни, борчески, огнени думи:

Мечти мрачни, мисли бурни
са разпнали душа млада;
ах, ръка си кой ще турне
на туй сърце, дето страда?

(„Към братя си“)

Баща и сестра и братя мили
аз да прегърна искам без злоба,
пък тогаз нека измръзнат жили,
пък тогаз нека изгния в гроба!

(„Майце си“)

Дори едно просто изброяване на най-характерните от тях дава ясна представа за тази тенденция: живее — тлее, живи — лъжливи, кожи — положи, светците — глупците, неразбрани — рани, любя — губя, пазя — мразя („Борба“); неразбрани — рани, пазя — мразя, свобода — народа, плача — тача, благороден — народен („Към братя си“); народе — прободя, Юда — полуда, окови — скотове, кости — гости, народа — свобода („Елегия“); кумири — лири („Делба“); отрова — роява, отровни — вековни, злобни — надгробни, венец — свинец („До моето първо либе“); чардак — байрак, дружина — Дойчина, жили — самовили, мили — хранили, живени-

⁷ В 13 случая Ботев римува помежду им съществителни имена, в 12 — глаголи (34,3% от мъжките рими), в 3 — местоимения и в 1 — прилагателни. Само в 3 случая той римува глагол и съществително (*плетъ* — *крадъ*, *спът* — *мъжът* и *горъ* — *гърдъ* в „Ней“) и в по един — прилагателно и съществително (*стар* — *другар* в същото стихотворение), местоимение и съществително (*аз* — *час* в същото стихотворение) и причастие и съществително (*обкован* — *катран* в епитафията „Изровен гробът с мотика . . .“).

⁸ Ботев употребява тавтологични рими пет пъти, а именно:

О, мой-боже, правий-боже!

Не ти, що си в небесата,

а ти, що си в мене, боже, —

мен в сърцето и в душата. . .

(„Моята молитва“)

Че той батя ти измами,

та хайдутин върл направи,

а теб, дъще, клета-мама,

баща, майка та остави!“

(„Пристанала“)

ца — тъмница („Пристанала“); върлува — псува, чорбаджия — литургия, рѝден — порѝбен („В механата“); бесило — сила („Обесването на Васил Левски“).

Най-често римуваната от него дума е *мръз*я и нейните производни (в „Майце си“, „Към брата си“, „До моето първо либе“, „Борба“). По този начин най-често именно в клаузулата енергията на стиха достига максимума си и въздействува изключително експресивно върху читателя.

Твърде често Ботев напѝща римите със собствени имена,⁹ някои от които в звателен падеж. Това придава още по-голяма конкретност на вложения в римуваните думи смисъл. То е използвано най-вече в „Пристанала“ (осем стиха са римувани с имената на Стояна и Дойчин) и в „Защо не съм? . . .“ (също осем стиха са римувани със собствени съществителни имена), но докато в първото стихотворение собствените имена играят роля на своеобразен лиричен лейтмотив, във второто поетът се стреми да ги римува с думи, които пораждат хумор.¹⁰

Ботев рядко лирически подсилва въздействието на римата ефекти, като например звуковото повторение. То е използвано само в отделни немногобройни строфи, но изключително умело. Така в прочутата строфа от „Хаджи Димитър“

Настане вечер, месец изгрее,
звезди обиспят свода небесен;
гора зашуми. вятър повее —
Балканът пее хайдушка песен —

в която Боян Пенев пръв открива 17 повторения на звука *е*,¹¹ той се появява девет пъти в римуваните думи (изгрее — пее, небесен — песен), от които четири пъти акцентуван. По такъв начин тоя звук отеква най-силено, най-отчетливо, най-въздействуващо именно в римите на строфата. Аналогично подсилване на римата със звуково повторение има и в „Обесването на Васил Левски“:

Гледам в къщи свещ *гори*,
вие спите — мен в гърди
силен пламък, яд *гори*
и гняв ще ме умори.

Ето защо идвам *аз*
в тъмна нощ и грозен час:
ще умре един от нас —
ил мъжът ти, или *аз*!

(„Ней“)

Ох, зная, зная — ти плачеш, майко,
затуй, че ти си черна робиня,
затуй, че твоят свещен глас, майко,
е глас без помощ, глас във пустиня.

(„Обесването на Васил Левски“)

Само в един от тия случаи Ботев използва тавтологично римуване на един и същ глагол, но в единия компонент с представка: *измѝми* — *мѝми*. (Подобно тавтологично римуване е налице в редица пословици: *Мина* и *замина*. *Правен* *недоправен*. Кое то се *крие*, то ще да се *открие*. Се *до минава*, кръчма не *заминува*.)

⁹ Юда — полуда („Елегия“), поляна — Стояна, Стояно — рано, двама — Стояна, дружина — Дойчина, Стояна — засмяна, проклина — Дойчина, Дойчина — година, Дойчина — сина („Пристанала“), Михалаки — мустаки („Тука лежат кокалите . . .“), „Народност“ — подлост („Тук гние голям патриот . . .“), Пишурката — хурката, Владикин — мишките, драма — Радана, Войников — молитви, Илиада — пада, Славейков — смей ми се, Вазов — овцата („Защо не съм? . . .“), Балкана — рана, Караджата — душата, Балкана — рана („Хаджи Димитър“), тирана — Балкана („В механата“), Балкана — страшна, помня — Стояна („Зададе се облак тъмен“), София — България („Обесването на Васил Левски“).

¹⁰ Неслучайно тъкмо тук у Ботев се появяват спорадична дактилна рима (Пишурката — хурката) и неособено сполучливите съчетания на женска с дактилна клаузула (Владикин — мишките и Славейков — не смей ми се). В едно от последните му стихотворения, „Моята молитва“, се появява и цяла строфа, написана само с дактилни рими:

А ти боже на разумът,
защитниче на робите,
на когото щат празнуват
денят скоро народите

По такъв начин у Ботев има всичко 10 стиха, римувани с дактилни рими, или 15%. Само един стих завършва с хипердактилна клаузула (тука лежат кокалите), но тя не се римува.

¹¹ Боян Пенев. История на новата българска литература. Т. IV, ч. II, с. 1487—1488.

Плачи! Там близо край град София
стърчи, аз видях, черно бесило,
и твой един син, Българийо,
виси на него със страшна сила.

Отново 11 пъти повтореният звук *и* отеква най-силно в римите на строфата, в които се повтаря под ударение. Началният и предпоследният звук на крайната дума в първи стих, едновременно начален и краен звук в началната дума на втори стих (*с,и*), се повтарят един до друг в римуваната дума (*бесило*) и звукосъчетанието им продължава в трети (*сѝн*) и четвърти (*висѝ*) стих, за да прозвучи изключително експресивно в заключителната, римуваната дума на последния стих (*сила*). В „Хаджи Димитър“ прави впечатление преобладаването на ярки звукови комплекси именно в римуваните думи (-ѝшка, -ѝшка, -чѝ, -ѝрже, -ѝца, -ѝжи). Но други подобни примери в поезията на Ботев няма или поне не бият на очи. Въпреки това показателно е, че и тези немногобройни примери, които току-що разгледахме, са налице в по-късните му и в същност най-зрели, най-ярки творби.

В статията си „За вълнуваща поезия“¹² Веселин Ханчев пише: „Мен не ми се вярва Ботев или Вапцаров да са стояли и да са се блъскали над римите като над „шахматна дъска“. Де да беше така! Ръкописът на едно единствено Ботево стихотворение е запазен в тефтерчето на поета и за съжаление именно този ръкопис говори за обратното поне при Ботев.

„У Ботев процесът на обработка и преработка на поетическия текст е безспорно продължителен. Той опровергава не само представата за шастливия импровизатор, но и за тоя поет, който може твърде лесно, без помощта на писменото слово, да нарежда в себе си стиховете, да гради цялото, докато то получи необходимата поетическа завършеност, за да се излезе след това в строгите и точни форми на поетическата творба. Така обикновено се обяснява раждането на повечето творби на Ботев. Но ето че „Обесването на Васил Левски“ разколебава всякаква подобна представа за поета.“¹³ „Тъкмо тази единствена ръкописна редакция на Ботевото стихотворение показва, че у големите творци творческият процес преминава през разностранните търсения, през несполучливите „варианти“.“¹⁴ Тя показва, че римите дълго и хаотично кипят в главата на поета като магма, от която постепенно се оформя цяла поетическа планета!

Нека проследим някои по-съществени римни промени в творбата. Първоначално в Ботево тефтерче първа строфа е нахвърляна така:

И Масар паша — майко мила,
О, майко, родино свѣта,
защо тѝ горко, тѝ скръбно плачеш?

В края на краищата Ботев изоставя епитета *свѣта*, който би бил точна (но зрителина) рима на *проклѣта* в окончателната редакция и последната добива вила:

О, майко моя, родино мила,
защо тѝ жално, тѝ мило плачеш?
Гарване, и ти, птицо проклета,
на чий гроб там тѝ грозно грачеш?

Този рядък отказ на Ботев от римата е напълно оправдан от всяка друга гледна точка. *Родино мила* звучи несъмнено много по-естествено и по-емоционално, отколкото *родино свѣта*. Третият и четвъртият стих са толкова спонтанни и силни, че Ботев очевидно е изоставил напълно мисълта за каквито и да било търсения на други варианти, които биха довели до някаква рима на *мила*.

¹² Литературен фронт, 22. I. 1953 г.

¹³ Светозар Цонев. Христо Ботев — поезия и правда. С., 1976, с. 157.

¹⁴ Пак там, с. 155.

Зимата пее своята зла песен,
вихрове гонят тръни в полето,
и студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето.

Все от гледище на Ботевата работа над римата е интересно да се проследят и различните печатни редакции на други негови незапазени в ръкопис стихотворения. Конкретното сравнение показва, че някои рими в тях са заменени от него с други. Така в първата редакция на „Майше си“¹⁷ третата строфа има следния вид:

Весел ме гледат мили другари,
че с тях и аз се смея —
но те не знаят, че аз жалея,
че мойта младост слана попари.

Внимателното вглеждане в римите на тая строфа показва, че изразът *аз жалея* е несполучлив (не е ясно кого, какво, защо). Явно поетът е почувствувал това, защото в окончателната редакция на стихотворението¹⁸ тая строфа е с променена рима в третия стих:

Весел ме гледат мили другари,
че с тях наедно и аз се смея —
но те не знаят, че аз веч тлея,
че мойта младост слана попари!

Изразът *че аз веч тлея* е споен много по-добре със смисловата тъкан на строфата. Това е вече не римен пълнеж, а рима, която образува повторение (паралелизъм) с последния стих, усилва неговото въздействие.¹⁹

В първата редакция на стихотворението „На прощаване“ Ботев свързва седми и осми стих на това неримувано произведение с тавтологична рима:

Но кълни, майко, проклинай,
таз турска черна прокуда,
дето нас млади прокуди
по тази тежка чужбина —
да ходим, да се скитаме
немили, клетни, недраги!

Достатъчно е да сравним тавтологичната рима *прокуда* — *прокуди* с тавтологичните рими в половиците (Кой каквото *прави*, на себе си го *прави*. Главата да *падне*, име да не *падне*), за да почувствуваме, че в случая тя не е необходима. И впоследствие Ботев заменя *прокуди* с *пропди*.

Значително по-късно, у други наши поети, редица Ботеви рими ще се повторят, обогатени с ново съдържание. Но още тогава, в зората на новата българска поезия, титаничното поетическо творчество на великия български революционер и поет засиява не само с вулканичното си борческо съдържание, но и с цялото богатство на своето неповторимо и самобитно римно майсторство.

¹⁷ В. Македония, 1867 г.

¹⁸ В „Песни и стихотворения“, 1875 г.

¹⁹ В. Дума, 1871 г.